

פרק שישי

לפרשת הולדתו הדדוקטיבית של יצר המוות

בפרק זה אחשוף את ההתעלמות המתמשכת של הפסיכואנליזה מהקושי שבהתאמת חלומות הזוועה והחלומות הפוסט-טראומטיים החוזרים ונשנים למסגרת של תורת היצרים הפרוידיאנית. התעלמות זו, שהיא בבחינת לקונה, חסמה את הזרימה המדעית וגרמה לשרשרת של קשיים בהבנת מנגנון החלומות, הטראומה הנפשית, הנירוזה הטראומטית והחרדה. תופעה חריגה אחת – חלום הזוועה – יצרה עיכוב מדעי התפתחותי בעל משמעות בתורה הפסיכואנליטית. על פי תורת היצרים החדשה של פרויד תפקידו של הטנטוס, הלא הוא יצר המוות, נובע משורה של סיבות מדעיות קליניות שהוא מפרט במאמרו 'מעבר לעקרון העונג'. כפי שאראה להלן, הטנטוס ממלא כאן תפקיד של מיתוס מדעי. מטרתו הבלתי מודעת היא לפתור באמצעות *deus ex machina* את המבוכה סביב החשש לשלמותה של תאוריית היצרים. הכתם העיוור סביב חלום הזוועה הפוסט-טראומטי גרם ליצירת מיתוס מדעי שמטרתו לשמור על תאוריה שאימה להתרסק בגלל אי-יכולתה להסביר תופעה מדעית חריגה.

עד 1920 התבססה התאוריה הפסיכואנליטית הפרוידיאנית על תורת יצרים מוניסטיית שביסודה מונח עקרון העונג. הליבידו, כפי שפרויד כינה את היצריות עד אז, הוא המנוע של חיי הנפש וממנו נגזרות פעולותיה. שנת 1920 מבשרת מפנה חד בתורתו של פרויד. מעתה ואילך תתבסס על שני יצרים: יצר החיים, הארוס (כפי שמכונה מעתה הליבידו), המייצג את עקרון העונג, ויצר המוות, הטנטוס, המייצג את ההרס והחידלון. פרויד היה קלינאי והאמין שהתאוריות שלו נגזרות מן ההסתכלות הקלינית ואמורות לשקף אותה, אך האם השינוי התאורטי בתורת היצרים אכן נובע מהסתכלות קלינית וממלא צרכים קליניים? בפרק זה מתוארת צמיחתו של יצר המוות אל תוך תורת היצרים כמיתוס. מה הביא את פרויד לשנות את תורתו?

המניעים להיווצרות התאוריה של יצר המוות

פרויד שואל את עצמו מהי המהות של החזרה הכפייתית בחיי הנפש, שעל פי תיאורו היא ראשונית, היולית ויצרית יותר מעקרון העונג שאותו דחקה לקרן

זווית. חזרה כפייתית הנה צורך בלתי נשלט לחזור שוב ושוב על אותם מעשים, מחשבות ופנטזיות. פרויד קשר את החזרה הכפייתית בחיי הנפש לחזרה הכפייתית הביולוגית: מחזוריות של אנבוליזם (תהליך בנייה ביולוגי) וקטבוליזם (תהליך פירוק ביולוגי). האם המחזוריות הביולוגית היא שגרמה לפרויד לשנות את תורת היצרים שלו? והרי המחזוריות הביולוגית היא עובדה מדעית שהייתה ידועה לפרויד מקדמת דנא, אך היא לא השפיעה על התפתחות התאוריה הפסיכואנליטית עד השלב המאוחר הזה – 1920. האם קרה משהו בהתפתחות תורת היצרים שאילץ את פרויד להמציא את יצר המוות ולחבר את היצרים למחזוריות ביולוגית? פרויד מעלה כמה סיבות שגרמו למפנה התאורטי מעבר לפן הביולוגי: משחקי ילדים, התנגדויות לטיפול הפסיכואנליטי ותגובה טיפולית שלילית, גזירת הגורל, סדר-מזוכיזם, הנירוזה הפוסט-טראומטית והחלום הפוסט-טראומטי.¹ נבחון עתה באיזו מידה תרם כל אחד מן הגורמים האלה לשינוי תורת היצרים, כדי להיווכח אם אכן היה בהם כדי להצדיק שינוי במבנה של התאוריה.

משחקי ילדים

השאלה שפרויד שאל את עצמו בקשר למשחקי ילדים הייתה: כאשר ילדים חוזרים לאותו משחק שוב ושוב בצורה סטראוטיפית על מנת להתגבר על מצב טראומטי, האם פעילות זו מתנהלת במסגרת עקרון העונג, או שמא היא מבטאת דבר החורג מעקרון זה? מדוע חוזר הילד בדרך המשחק על חוויה שהכאיבה לו? עד 1920 נטה פרויד להסביר משחק מסוג זה במסגרת עקרון העונג כפי שנהג להסביר תופעות כאובות או מצערות אחרות. גם מאחורי תופעות הנוגדות לכאורה את עקרון העונג מצא פרויד תמיד את הגורם המענג. משחק החוזר על עצמו שוב ושוב יוצר מצב של אינרציה שיש בו משהו נעים ומרגיע. לא ברור כלל מדוע לא ניתן לראות במצב האינרציאלי ביטוי לעונג, גם אם במקרה זה או אחר הוא גם ממלא פונקצייה של התגברות על מצב טראומטי. גורם החזרה במשחק, כמו גם במצבים אחרים, מבטא הנאה ראשונית האופיינית במיוחד לילדים. יתר על כן: החזרה הכפייתית – הצורך לחזור שוב ושוב על אותו מצב – באה לידי ביטוי בכל נירוזה וגם ביחסי העברה (בהעברה בטיפול הפסיכואנליטי המטופל חוזר ביחסו אל המטפל על התנהגות או רגשות כלפי דמויות מפתח מוקדמות בחייו. על כן קשה להבין מדוע פרויד מנסה לבסס את יצר המוות על חזרתיות במשחקי ילדים, לאחר שלא העלה את הרעיון הזה בקשר לנירוזות וליחסי העברה.

התנגדות לטיפול ותגובה טיפולית שלילית
האם יש בהתנגדות לטיפול ובתגובה הטיפולית השלילית דבר כלשהו ההופך את יצר המוות להכרחי? פרויד מתאר מצבים שבהם המטופל גורם לו, למטפל, להתייחס אליו בקרירות ובנוקשות, למשל כשהוא מבקש לסיים את הטיפול בטרם

עת או עורם קשיים אחרים על המשך הטיפול. הוא שואל מדוע המטופל מנסה להכשיל את הטיפול ומשיב בעצמו: זוהי חזרה מכאיבה ולא מהנה. יש להתייחס לנסיון חוזר להכשיל את הטיפול כאל גורם הרסני ולא כאל גורם המבקש להחיות את העונג בדרך סמויה, אלא שזו אינה הדרך היחידה לפרש את התופעה. פרויד ככל הנראה לא שאל את עצמו מדוע הוא מתייחס אל המטופל בקרירות כשזה מגלה התנגדות כלפיו ונוקשות בטפול? האם אין מקום לחפש את התשובה אצל המטפל? אולי כאן קבור הכלב? ומה לגבי הפחד מפני שינוי? האם הכרחי לראותו כביטוי לאינרצייה הנובעת מעקרון המוות? שהרי ייתכן שבעיני המטופל הרע הידוע והמוכר עדיף על הטוב הלא ידוע והלא בטוח, שהטיפול אמור להבטיח לו אם וכאשר יתגבר על הנירוזה, וכך נוכל להישאר בתחום הארוס. לרע הידוע יש יתרונות ומשום כך הוא משרת את עקרון העונג. ההתנגדויות בטיפול היו מוכרות לפרויד מחיי היום-יום של חדר הטיפולים. מדוע היה עליו לגייס למענם את יצר המוות, כשניתן היה להניח להם לחסות לאורך ימים תחת כנפי הארוס?

גזרת הגורל

פרויד מתייחס לתופעות של חזרה כפייתית אצל אנשים בריאים ביסודם – נראה כי גזירת הגורל רודפת אותם, וכי קיים קו דמוני בחוויותיהם² – ומדגים את הרעיון בכך שגומלי חסד ננטשים בסופו של דבר על ידי חבריהם.² וכי איזה הסבר אנליטי אפשר לתת לתופעה שבעלי נפש בריאה סובלים מחזרה כפייתית עם קווים דמוניים? קו דמוני משמעו שאין הסבר פסיכואנליטי מתקבל על הדעת לחזרה הכפייתית הזאת. אילו היה לפרויד הסבר לכך, לא היה מקום לדבר על קו דמוני. המונח הזה הוא בתחום הלא נתפס, המיתי, הראשוני, אולם זוהי בדיוק התזה הסמויה של פרויד. מה שאינו ניתן להסבר פסיכואנליטי נתון לשליטת יצר המוות. האם לא נוכל לזהות בחזרה הכפייתית של אנשים בריאים את התחושה הדמונית שאחזה בפרויד כאשר ננטש שוב ושוב על ידי חבריו הטובים (פליס, ברור, יונג ופרנצי) מבלי שמצא הסבר לכך? האם משמעות הדבר היא שאכן אין הסבר לתופעה זאת, או שמא מי שנעזב שוב ושוב על ידי חבריו הטובים, מן הראוי שיפשפש במעשיו? האם מלכתחילה בחר בחירה נכונה, ומה היה המניע לבחירתו? ואולי נטה להאדרה ומשום כך התאכזב בהמשך? שמא הוא היה זה שגרם לחבריו לנטוש אותו? כל אלה הן שאלות מן הסוג שראוי היה לאנליטיקאי להציג למטופליו אילו באו אליו בתלונות מעין אלה. האם אנו מצויים בעניין זה מעבר לעקרון העונג ובתחום שליטתו של יצר המוות, ושמה מדובר במקרים אופייניים של נירוזה בשירות העונג כפי שלימדנו פרויד?

2 נראה שזו הפעם היחידה שפרויד כתב במאמריו המדעיים על תופעות אנושיות כמושגים של נורמליות. יש בכך כדי לרמז שהתגובה לנטישתו על ידי חבריו הטובים היא הגנתית ביסודה. הוא מבקש להציג את הבעיה כשאלה של גורל ולא כבעיה נירוטית, שהייתה מחייבת אותו לבדוק את עצמו.

סדומזוכיזם

בתחילת הדרך ראה פרויד את הסדיזם כגורם ראשוני ואת המזוכיזם כגורם משני־תגובתי,³ הווה אומר, הביטוי התוקפני של הסדיזם המופנה כלפי חוץ הוא הראשוני והפנייתו כלפי העצמי כהגנה מפני התוקפנות, היא משנית. כך מוצג העניין במסגרת תורת היצרים הישנה הנשלטת על ידי עקרון העונג. אם אכן המזוכיזם הוא הגורם הראשוני יש כאן יסוד להניח את קיומו של יצר המוות – יצר ראשוני הגורם לאדם לחבל בעצמו. ואולם שום דבר חדש לא קרה במהלך התפתחות התאוריה הקלינית, אשר חייב את פרויד לשנות כיוון, להפוך את הסדר ולהציב את המזוכיזם כגורם הראשוני ואת הסדיזם – כגורם המשני. מסופקני אם שאלת הביצה והתרנגולת ניתנת להכרעה על בסיס קליני. מכל מקום פרויד לא היה במעמד שאפשר לו להכריע בשאלה של המזוכיזם מכיוון שלא עמדו לרשותו עובדות קליניות חדשות. הפיכת הקערה על פיה התחוללה בגלל מצוקה מדעית שלא הייתה קשורה כלל וכלל לשאלה הזאת. כפי שראינו, יצר המוות הוא אילם משום שפרויד לא הצליח לתת לו ביטוי מילולי מתוך ההתנסות הקלינית, וגם משום שפרויד חיבר את יצר המוות לדמוניות, שהיא מושג שלא מן העולם הזה ואין בכוחו לספר לנו דבר מבחינה מדעית. יצר המוות לא הסביר לנו עד כה שום דבר חדש, ובמבט ראשון נראה שהוא מבטא את האלם הפסיכואנליטי מול תופעות שטרם נמצא להן הסבר, או שההסבר שנמצא להן מעורר התנגדות. אם המזוכיזם הוא הגורם הראשוני, כי אז קל יותר לקבל את יצר המוות על יסוד קליני, שכן פירוש הדבר הוא שהאדם נוטה מטבעו לפגוע בעצמו.⁴

פרויד אינו נוטה בדרך כלל להשלים עם מצבים לא ברורים ולקבל את הדמוניות כנתון, הרי כל חייו נאבק בדיוק בדבר הזה – האמונה במסתורין. הדמוניות שייכת לאותו עולם שביקש להכריע, למיסטיקה שממנה ביקש לגאול אותנו. אף על פי שיצר המוות אינו מופיע בתאוריה הפסיכואנליטית בראשיתה, הוא מוצנח לתוכה כאקסיומה ראשונית ומיתית שאינה נזקקת להוכחה ועל כן יכולה להיבחר באופן שרירותי. הדוגמאות שפרויד הציג עד כאן אין בהן כדי לשכנע שיצר המוות הוא חלק בלתי נפרד מן התאוריה.

אולם היה משהו בסיסי יותר שלא הסתדר לפרויד עם תורת היצרים. נפנה אל הסיבה האקטואלית שבעטייה התעוררה שאלת הגורם האטביסטי, הקודם לעקרון העונג – נירוזה המלחמה והחלום הפוסט־טראומטי החוזר. אכן, במישור הזה מתעוררת בעיה חמורה בתורת היצרים: החשש שמא אי־אפשר יהיה להסביר את חלום הזוועה החוזר כמילוי משאלה. חלום הזוועה לא תאם על פניו את המסגרת

3 פרויד, גלגולי היצרים.

4 פרויד, מעבר, עמ' 106. פרויד טען שיצר המוות הוא אילם. המילים – מקורן בארוס. הוא הביא דוגמאות שונות לחזרה כפייתית של גורל, כגון מעשה האשה שנישאה שלוש פעמים בזו אחר זו לגברים שחלו זמן קצר אחרי הנישואים, ודוגמה אחרת: הגיבור טנקרד שהרג בלא יודעין את קלורידה אהובת לבו.

הקלינית של תורת החלום הפרוידיאנית. התסמין הזה אינו עולה בקנה אחד עם התאוריה שכל חלום מבטא משאלה.⁵ אי־אפשר היה למצוא את גורם המשאלה בחלומות זוועה בכלל ובחלומות זוועה פוסט־טראומטיים חוזרים בפרט. מה עשה פרויד כדי לצאת מן המלכודת הזאת? הוא ניסה למצוא דרך לומר שחלום הזוועה אמנם שונה אך אינו סותר את תורת החלום. בראש ובראשונה הוא מציע שתי הצעות סותרות. על פי האחת – תאוריית השליטה – החלום הפוסט־טראומטי נועד להתגבר על הטראומה כדי להשיב את עקרון העונג לקדמותו. בתהליך ההשתלטות על הבעיה הטראומטית החלום אמנם אינו ממלא תפקיד של מילוי משאלה, אך הוא גורם לכך שהפונקצייה הזאת תוכל לשוב ולהתממש. על פי ההצעה השנייה החלום הוא ביטוי לקלוקל זמני במנגנון החלום. במקרה זה אין נוצרת סתירה לתורת המשאלה, שכן הקלוקל הוא בגדר השהיה זמנית שאינה מאפשרת ליצריות לבוא לידי ביטוי. בהמשך ניסה פרויד לטעון שחלום הזוועה הפוסט־טראומטי מפתח מחדש את החרדה הפונקציונלית – הפועלת בשירות האגו – שנפגעה בנירוזה הפוסט־טראומטית.⁶ אם כן, מדובר בחלומות הממלאים תפקיד בשירות היצריות והאגו ולכן אינם שונים מהותית מחלומות אחרים.

פרויד זנח את תאוריית השליטה מבלי לנמק זאת. אני סבור שהסיבה ברורה: הוספת תאוריה לתאוריית המשאלה סותרת את רעיון המוניזם. שוב לא יהיה מניע אחד ויחיד לחלימה. בשלב מאוחר יותר הציע פרויד שחלומות הזוועה ייחשבו לניסיון – כושל אמנם – למלא משאלה. במצוקתו המדעית ניסה פרויד ככל יכולתו לבודד את החלום הפוסט־טראומטי, מבלי להציבו מחוץ לגדר לחלוטין, על מנת לשמור על המוניזם המדעי ולא להיראות כמי שמנסה לטשטש את הבעייתיות של החלום מן הטיפוס הזה. רק מעטות מן הדילמות המדעיות הביכו אותו כפי שזו הביכה אותו. הוא ביטא זאת במשפט הבלתי נשכח: 'בנקודה זאת אני מציע לעזוב את הנושא הקודר והמדכא הזה, החלום הפוסט־טראומטי'.⁷ פרויד ניסה להרחיק מעצמו את המשך הטיפול בנושא מכיך זה, דבר שלא נהג לעשותו בשום נושא מדעי אחר.

מכל הסיבות שמנה פרויד לצורך בצירוף של יצר המוות לתאוריה האנליטית, חלום הזוועה והנירוזה הפוסט־טראומטית היו היחידים שבאמת דרשו זאת. יש לזכור כי עיתוי כתיבת המאמר 'מעבר לעקרון העונג' קשור למוראותיה של מלחמת העולם הראשונה ולתופעה החדשה והלא מוכרת לקלינאים דאז – לרבות פרויד עצמו – הנירוזה המלחמתית הפוסט־טראומטית. יצר המוות הוא פתרון אידאלי, משום שאינו ניתן להוכחה, אך גם לא לסתירה. מטרתו היא למנוע את פריצתה של תורת היצרים. מה שאינו מסתדר עם עקרון העונג ייחשב ליצר המוות,

5 שם, עמ' 98–99.

6 פרויד, הרצאות חדשות, עמ' 29.

7 למיטב ידיעתי לא ביטא פרויד בכתביו המדעיים, לפני התבטאות זו או אחריה, תחושות כאלה של ייאוש בהתייחסותו לעניינים מדעיים.

והואיל והיצר הזה הוא אילם, אין בכוחו לסתור את עקרון העונג. אם החלום הפוסט־טראומטי אינו עומד באמות המידה של פונקציית המשאלה, ייחשב ליצר המוות ויהיה בבחינת היוצא מן הכלל שאינו מעיד על הכלל. כך הציל פרויד את תורת החלום המוניסטית שלו, שהייתה בעיניו גולת הכותרת למפעלו, אלא שבהציבו את הנירוזה הפוסט־טראומטית מחוץ לתאוריית היצרים, הותיר אותה בבחינת שד בתוך בקבוק.

כיצד הגיבו תלמידיו של פרויד למצב דברים מביך זה? בדיקת הספרות הפסיכואנליטית על חלומות הזוועה, בעיקר מן הסוג הפוסט־טראומטי החוזר, מצביעה על כך שהנושא לא זכה לתשומת הלב הקלינית והתאורטית הראויה לנושא יוצא דופן מסוג זה. הקהילה הפסיכואנליטית לא הבחינה בכך שהחלום הפוסט־טראומטי הוא מכרה זהב במחקר החלום והחלימה, הנירוזה הפוסט־טראומטית, החרדה ותופעת החזרה הכפייתית. מן ההיסטוריה של המדע אנו למדים שתופעות מדעיות יוצאות דופן שאינן מתאימות לפרדיגמה מעוררות סקרנות מדעית לחקירת הלא נודע. מצבים כאלה במדע הם קצה החוט המוליך לתגליות חדשות.⁸ במקרה של חלום הזוועה הדבר לא קרה. במקום לבדוק את התופעה החריגה עד תום הציע פרויד לעזוב את הנושא הכאוב והוא אכן לא נבדק כראוי גם בהמשך.

השאלות המתעוררות תוך כדי חקר חלומות הזוועה הפוסט־טראומטיים מובילות לנתיבים שמעבר להם. בחלומות אלה אנו ניצבים מול חרדה בלתי רגילה המתעוררת תוך כדי חלימה ולאחריה ומול האופי הגלוי מאין כמוהו של החלום שנראה כמו שחזור של מציאות טראומטית. חלומות נוטים בדרך כלל להסתיר ולהסוות את הקונפליקט האמתי בעזרת צנזורה, ואילו בחלום הפוסט־טראומטי אי־אפשר לאתר צנזורה. החזרה על אותם נושאים בחלום הפוסט־טראומטי מצביעה על אופיו הכפייתי, בדומה לסימפטומים אחרים של הנירוזה הפוסט־טראומטית, שהוא אחד מהם. לפחות במבט ראשון החלום הזה אינו עומד בקריטריונים של הפרדיגמה של תורת החלום הפרוידיאנית. המנגנון המווסת של שמירת השינה אינו פועל כאן, שכן החולם מתעורר מתוכה בתחושת זוועה. כידוע, על פי התאוריה הקלאסית, החלום אמור לפעול כשומר שינה, אולם החרדה בחלומות הפוסט־טראומטיים היא בעלת אופי טראומטי ואינה נשלטת. על כן ברור כי הבנה טובה יותר של חלומות אלה עשויה לשפוך אור על ההבדל הבסיסי בין חרדת איתות (signal anxiety), הפועלת בשירות האגו ומעירה את החולם כאשר חרדה בלתי נשלטת מאיימת לפרוץ, לבין חרדה טראומטית כפי שהיא מופיעה בעקבות חלום פוסט־טראומטי. כיווני חקירה מדעית פוטנציאלית נוספים הם: השאלה אם קיימים חלומות א־סימבוליים, מה משמעות החזרה הכפייתית, מה מהות הנירוזה הפוסט־טראומטית ומה מבדיל אותה מנירוזות אחרות.

כמה ממשיכי דרכו של פרויד ניסו למצוא חלופות להסברו על מהות החלום הפוסט-טראומטי. מקס שור ומרטין שטיין הגיעו למסקנה שחלומות פוסט-טראומטיים משקפים ניסיון להתיר את הטראומה ולהפכה ללא קיימת או להכחישה.⁹ החולם קם משנתו ואומר: כל זה לא היה אלא חלום. לא ייתכן שחוויתי את כל החוויות הללו במציאות. שור סבור שחלום מסוג זה ממלא תפקיד מחזק מבחינת האגו. מכאן ביכולתנו להסיק שבנסיבות מסוימות תפקיד החלום הוא לגרום לחולם להתעורר ולא דווקא לשמור על השינה. לידו העלה את האפשרות שהחלום הפוסט-טראומטי מבטא משאלה כמו כל חלום אחר, במקרה זה – למות. משאלת המוות, כשהיא מופיעה בנסיבות של סבל בל יתואר, היא משאלה חיונית הקשורה לחיים, שכן בתנאים אלה טוב המוות מן החיים. בשדה הקטל, על מוראותיו, החיים הם המוות והמוות הוא החיים.¹⁰ המשאלה למוות אינה חורגת מעקרון העונג ועל כן אין צורך לגייס עבורו את יצר המוות, הוא הטנטוס. לפנינו אפוא טכניקות שונות לפירוש חלומות זוועה בדרך המאפשרת להכניסם למסגרת עקרון העונג. המשותף להם היא בכל זאת משאלה, גם אם היא אבסורדית לכאורה.

ג'ון מאק נותן הסבר שונה למהותו של החלום הפוסט-טראומטי כשהוא מצביע על מנגנון ההפניה נגד העצמי הפועל בחלומות אלה. הפונקצייה של החלום הפוסט-טראומטי היא להסיט את התוקפנות – המתעוררת בעקבות החוויה הטראומטית – נגד העצמי, על מנת למנוע את התפרצותה כלפי העולם החיצוני.¹¹ התאוריה של מאק מאששת גם היא את עקרון העונג, שכן היא גורסת שהחלום מהווה הגנה מפני יצרים תוקפניים. לפיכך הוא עולה בקנה אחד עם חלומות מזוכיסטיים בשירות עקרון העונג על פי התאוריה המוקדמת של פרויד, אלא שמנגנון זה מתאים רק לאותם המקרים שבהם התוקפנות היא הגורם הנפשי העיקרי. אולם במקרים רבים לא התוקפנות היא השולטת בכיפה אלא הפגיעה הנרקיסטית שהטראומה גורמת לנפגע, ועמה תחושת האין אונים הרגשית ולעתים קרובות גם המינית. המנגנון שמאק הציג אינו מתאים למקרים כאלה.

כל התאוריות שהוצגו עד כה מנסות לכלול את החלומות הפוסט-טראומטיים במסגרת עקרון העונג כדי להציל את רעיון מילוי המשאלה בחלום, אך לא ברור כיצד הן מתיישבות עם הקליניקה. החוויה תוך כדי חלימה ולאחריה מעוררת אימה ותגובות פסיכו-פיזיולוגיות כה קשות עד שבספרות המקצועית הן הוגדרו לא אחת כפסיכוזה רגעית, וזאת משום שאופי החרדה מזכיר את החרדה המופיעה במצבים פסיכוטיים. החולמים חלומות זוועה פוסט-טראומטיים נוטים להימנע מן החזרה אל השינה מפחד שהחלומות יחזרו לפקוד אותם. ייתכן שיש מקום לטעון שחויית חלימה מסוג זה מהווה הגנה מפני החוויה המציאותית החמורה

9 שור, חיים ומוות, עמ' 326; שטיין, מצבי הכרה.

10 לידו, סיורים.

11 מאק, סיורי לילה.

ממנה, וכי אלמלא התאפשרה היו התוצאות הקליניות חמורות פי כמה, אלא שכאן נשאלת השאלה אם החלומות הפוסט־טראומטיים כשלעצמם אינם טראומטוגניים. במקרה זה הסבל הקליני מועצם על ידי הסבל הנובע מחלומות הזוועה. חלומות, לרבות חלומות חרדה, שבניגוד לחלומות זוועה מצויים תחת שליטה של מערכת העצבים האוטונומית, ממלאים תפקיד מרכזי בקיום הפונקציות האינטגרטיביות של האגו. האם ניתן לגזור מכאן גזרה שווה לגבי החלומות הפוסט־טראומטיים? חלומות הזוועה נותנים ביטוי לחרדות העמוקות ביותר. מנגנון האיתות המגן מפני חרדה בלתי נסבלת נכשל כאן. עם היקיצה החולם שרוי במצב של אימה, חווה דפיקות לב מואצות לעתים אפילו עד כדי התקף לב. כאשר החולם מתעורר הוא שטוף זיעה, לעתים אינו מתמצא במקום ובזמן ויש שהוא הוזה הזיות.

עבודותיו המתוחכמות של צ'רלז פיישר בתחום האלקטרו־פיזיולוגיה של החלימה הראו בבחירות שה־REM (תנועות עיניים מהירות בזמן החלימה) הם ביטוי למערכת פיקוח מוחית מרכזית, המאפשרת לחלומות חרדה להישאר מווסתים מבחינה פיזיולוגית, ומונעת על ידי כך קריסת מערכות. חלום חרדה רגיל מאפשר במקרים רבים את המשך השינה. אם החרדה מאיימת להיפך לטראומטית, החולם מתעורר מבלי לחוות את החוויות שחלומות טראומטיים מזמנים. מתברר שמקצת חלומות הזוועה הם מחוץ לתחום של ה־REM, וכך אנו עדים לתוצאות קליניות חמורות בעקבות אי־שליטה של מערכת העצבים המרכזית, שאינה מסוגלת לווסת את הפעילות הפיזיולוגית במצב הטראומטי. ללא הבלם המגן המערכות הפסיכו־פיזיולוגיות קורסות. פיישר הראה כי בתנאים אלה חלומות הזוועה עצמם יכולים להיחשב לסימפטומים בעלי השפעה טראומטוגנית, ואז הם מוסיפים על הסימפטומטולוגיה הנפשית הקיימת ממילא ואינם מסוגלים למלא תפקיד אוטו־רפויטי, כפי שטענו כמה חוקרים אנליטיים.¹² כל האמור לעיל מוביל למסקנה שאותם חלומות טראומטוגניים נוגדים את תאוריית המשאלה בחלום, ולפיכך הם פורצים ומערערים את השלמות של תורת החלום הפרוידיאנית. באשר לתאוריית השליטה שהועלתה על ידי פרויד כחלופה לתורת היצרים, הרי גם היא סותרת את הפונקציה המוניסטית בחלום ולכן פרויד לא דבק בה.

החלום הא־סימבולי והחזרה הכפייתית

הדיון בחלומות הפוסט־טראומטיים מעלה את השאלה אם אמנם קיימים חלומות א־סימבוליים. חלומות מסוג זה, אם הם אכן קיימים, עומדים בסתירה לגרסה הפסיכואנליטית שלפיה חלומות הם מטבעם בעלי משמעות סמלית. אולי משום כך לא זכתה מחשבה זאת למקום נכבד בספרות המקצועית. פרויד הצביע על

קיומם של חלומות א-סימבוליים בקשר לאפזיה (Aphasia), דהיינו אבדן כושר הדיבור. מדובר באפזיה משנית, כאשר הקשר בין יצוג האובייקט לבין המילה מופרע. הא-סימבוליקה גורמת במקרה זה להפרעה בתקשורת האנושית.¹³

פרויד ציין עוד שני מצבים שבהם מופיעים חלומות א-סימבוליים. הראשון מתייחס לתקופה הקדם-לשונית של הילד בטרם פיתח את יכולת ההסמלה. השני – ל'חלומות של נוחות'. אלה הם חלומות שהופעתם נועדה אך ורק לצורך שמירת השינה ללא משמעות סמלית כלשהי. פרויד הדגים זאת בחלומו של אדם שאכל בערב דגים מלוחים והצמא החל להציק לו בחלום. על מנת להמשיך בשנתו באין מפריע, הוא חולם שהוא שותה לרוויה מתוך כד מלא מים קרים. אשליית הרוויה מאפשרת לו לשמור על השינה.¹⁴ הקטגוריה של חלומות הנוחות היא שרירותית במקצת. היכן עובר קו הגבול בין חלומות הנוחות לבין החלומות הסמליים? הרי באותה מידה אפשר לטעון שפרויד התעלם מן האפשרות שכד המים בחלום מסמל משהו. חלומות רבים נראים לכאורה חסרי חשיבות, ואף על פי כן מצא בהם פרויד את הגורם המסמל. חלומות הנוחות אינם נוחים מבחינת התאוריה המוניסטית, אך פרויד כנראה לא הבחין בכך.

הקטגוריה השלישית של חלומות א-סימבוליים קשורה לחלומות הזוועה שבהם לא נעשה עיבוד כלשהו של המציאות. מכאן שעלינו לשאול אם האגו אכן ממלא תפקיד כלשהו בחלומות אלה. התיאור של פרויד מרמז על היותם א-סימבוליים. הוא אמנם אינו אומר זאת במפורש, אולי כדי שלא להבליט יתר על המידה את הקונפליקט שהם יוצרים עבור תאוריית החלום. הוא גם אינו מגדיר בבירור את ההבדל בין החזרה הכפייתית של החלום הפוסט-טראומטי לעומת חזרתיות – לא כפייתית לכאורה – בנירוזות אחרות או במצבי העברה.

לורנס קובי מציין כי גם בשינה וגם בערות קיים זרם חשיבה טרום-מודע, נעדר דימויים וא-סימבולי. המושג 'חזרה כפייתית' הוא מושג מעורפל ועשוי לכלול תופעות שונות ומגוונות. החלום הפוסט-טראומטי הוא ניסיון לשלוט במצב, והדרך שבה הוא פועל אינה שונה מהותית מזו הנקוטה בכל נירוזה אחרת. הווה אומר, אין הבדל מהותי בין נירוזה פוסט-טראומטית לנירוזות אחרות.¹⁵ אדוארד ביברנינג ולאון סול טוענים כי בחלום הפוסט-טראומטי קיימת סמליות. גם אם למראית עין נדמה שמדובר בחלומות משוכפלים הרי במציאות לעולם אין הם חוזרים על עצמם ואינם מתארים בדיוק את אותו המצב,¹⁶ הווה אומר: ההבדל הקטן בתוכנם של החלומות העוקבים נותן בידינו את המפתח לסימליותם. משמעות הדבר היא שתפקוד התהליכים הראשוניים של החלימה לא נפגע, ולכן אין הבדל עקרוני מבחינה פסיכואנליטית בין הנירוזה הפוסט-טראומטית לבין

13 פרויד, הלא מודע.

14 פרויד, פירוש חלומות.

15 קובי, תהליך החלימה; הנ"ל, חזרה כפייתית.

16 ביברנינג, חזרה; סול, הלא קרב.

נירוונות אחרות. מאידך גיסא, ביברינג מבדיל בין חלומות חוזרים בעלי אופי של רפוי עצמי, אשר בהם נעשה עיבוד של חומר נפשי, לבין חלומות חוזרים בעלי אופי מקובע, המאופיינים בחוסר עיבוד ובאוטומטיזם. בעניין זה ביברינג אינו מקבל את דעתו של סול. הוא סבור שהחלום הפוסט-טראומטי הוא שכפול של האירוע הטראומטי. פרנץ אלכסנדר מרחיק לכת אף יותר. הוא סבור שהמצב המתואר בחלום גרוע מן המציאות.¹⁷

אף על פי שביברינג טוען שהחלום הפוסט-טראומטי הוא א-סימבולי, הוא לא מפתח רעיון זה בקשר לתאוריית החלום. דבר כזה עלול היה לשבור טבו. חזרה כפייתית בד בבד עם מצב א-סימבולי היא ביטוי לקיבעון, שמשמעותו נסיגה מן החיים, מהתפתחות, מקשר אנושי. כאשר המערך הנפשי אינו מסוגל לעבד חוויות ולחפש דרכים חדשות, מתרחשת נסיגה למצב הקטבולי, מצב של התפרקות. אם יצר המוות קיים ואם לאו, המצב הקטבולי מעניק לדמוניות שפרויד התייחס אליה משמעות ספציפית. בוויכוח בין אלכסנדר לביברינג האמת מצויה כנראה אצל שניהם. בחלק מן המקרים החלימה היא סטטית, חסרת דינמיקה נפשית, ביטוי למצב הסטטי של הנירוזה הפוסט-טראומטית. לפיכך חלומות הזוועה אינם תורמים תרומה בונה לאגו.

לעתים מגלה החלום הפוסט-טראומטי התפתחות ושינוי במרוצת הזמן. משמעות הדבר היא שהתהליכים הראשוניים – המנגנונים של הלא מודע בחלום – מתארגנים מחדש וכושר ההסמלה חוזר. ארנסט הרטמן מצא שחלומות זוועה של מטופלים שמצבם השתפר עם הזמן עברו שינוי משחזור ישיר של אירוע לדרך ביטוי סמלית המשנה ומעבדת את האירוע הטראומטי.¹⁸ פירוש הדבר שקיים קשר ישיר בין הטבה קלינית לבין חזרה של כושר ההסמלה בחלום וחלימה יותר דינמית.

עובדה פרדוקסלית היא שהחלומות השקופים והעירוניים, המייצגים כביכול את הבעיה הנפשית כמות שהיא, אינם מסוגלים לשפר את המצב הנפשי, שעה שחלומות מבלבלים או מסתירים עשויים להוביל לפתרון, אך דווקא הפרדוקס הזה הוא אבן הפינה של התורה הפסיכואנליטית.

התאוריה של החלום הא-סימבולי זוכה לאישוש מעובדות קליניות נוספות. ראשית, 'תגובת רתיעה' (Startle Reaction) – תגובה מוטורית חריפה כתגובה לגירוי אקוסטי, השכיחה במצבי טראומטיזציה. תגובה זו מזכירה את הרפלקס של מורו (Moro) האופייני לתינוקות – תגובת גוף כוללנית ולא מווסתת לרעש, המצביעה על חוסר בשלות של מערכת העצבים המרכזית, אשר אינה מסוגלת לשלוט בגירויים חיצוניים. העובדה השנייה באה לידי ביטוי בפסידו-הלוצינציות המופיעות במצב הטראומטי. פסידו-הלוצינציה היא תפיסה חושית – אופטית – מוטעית של המציאות שאינה נובעת מגירוי חיצוני, אך בניגוד להלוצינציה,

17 אלכסנדר, אנליזה ותרפיה.

18 הרטמן, הסיוט, עמ' 348.

המשקפת חוסר ביקורת מציאות, בפסידר-הלוצינציה קיימת ידיעה שהתפיסה מוטעית. הפגוע רואה לנגד עיניו תמונות חיות המשחזרות את האירוע הטראומטי. אין עיבוד של החוויה, אלא חזרה מדויקת, א-סימבולית.¹⁹ עובדה שלישית היא התגובה לטיפול בפנתוטל (Penthotal), חומר פסיכו-פרמקולוגי שניתן בעבר לסובלים מהלם קרב. בהשפעת חומר זה המטופל משחזר וחי מחדש את המצב הטראומטי, כמו בזמן אמת ובתחושה שהדברים קורים בו ברגע, ללא עיבוד נפשי.²⁰ גם כאן החוויה הנפשית היא א-סימבולית. כשל של היכולת לעשות סינתזה של חלום, הפועל כמו תקליט שבור וללא יכולת הסמלה, משמעותו היעדר אפשרות לנהל תהליך פסיכואנליטי. רעיונות מסוג זה אינם מקובלים בקהילה הפסיכואנליטית שכן קיימת הנחת יסוד סמויה שתהליכים נפשיים לא מודעים פועלים בכל עת כסדרם – בניגוד לתהליכים משניים הקשורים לתפקוד הקוגניטיבי, העוברים עיוות במצבים פסיכויים. המחשבה על קיומם של מצבים קליניים א-סימבוליים, ובעיקר א-סימבוליות בחלום, טורדנית במיוחד לאלה הרואים בתורת היצרים ככלל ובתאוריית המשאלה בחלום בפרט תורה מוניסטית.

ניסיון לחבר בין עובדות ביולוגיות הקשורות לחלום הפוסט-טראומטי לבין תאוריית החלום הפסיכואנליטית נעשה על ידי מקס שטרן והרי כמה מן התזות שלו: האימה והשיתוק שחלום הזוועה מעורר דומים למצב הקטטוני הקיים בעת הלם ומקורו במערכת העצבים המרכזית. חלום הזוועה מהווה הגנה מפני מצב הדחק, כאשר האגו הלא בשל אינו מצליח להתמודד עם מצבי קונפליקט קשים. החלומות הפוסט-טראומטיים אינם תולדה של קונפליקט נפשי אלא של התפתחות פסיכולוגית שהיא תולדה של חוסר מתאם עם המציאות המקורית.²¹ במשך עשרות שנים לא נעשה ניסיון רציני לבדוק בהסתכלות מחדשת את מצבו היוצא דופן של חלום הזוועה הפוסט-טראומטי. שטרן הצליח להשתחרר מתורת החלום המוניסטית כדי לנסות ולהסביר את תופעת החלום הפוסט-טראומטי באופן בלתי תלוי במילוי המשאלה.

הנירוזה הפוסט-טראומטית

הנירוזה הפוסט-טראומטית היא בת חורגת של הפסיכואנליזה. זאת אף שאינה תופעה נדירה כלל, שכן היא מתרחשת תדיר בנסיבות של מלחמות, תאונות ואסונות טבע. הפסיכואנליזה לא גילתה בה עניין רב, ואחרי מותו של פרויד נדחקה התופעה

19 גרינקר וספיגל, אנשים במתח, עמ' 348.

20 שם.

21 שטרן, חלום ולילה.

לקרן זוויית.²² מעטים האנליטיקאים שניסו להמשיג אותה ולהשוותה לנירוזות או לקטגוריות פסיכו-פתולוגיות אחרות. שעה שהנטייה הכללית הייתה לראות בה נירוזה רגילה לכל דבר, ניסו כמה אנליטיקאים למצוא קשרים בין הנירוזה הטראומטית לבין החלום הפוסט-טראומטי ותופעת החרדה.

פרויד זיהה את הנירוזה הפוסט-טראומטית כייחודית. בתארו אותה כנירוזה נרקסיסטית ביקש לומר שבניגוד לנירוזות רגילות, המגיבות באנליזה ליחסי העברה עם המטפל, במקרים אלה אין תגובה כזאת.²³ בנירוזה הפוסט-טראומטית, כמו בפסיכוזות, קיימת נסיגה של הליבידו אל האגו. בכך מבטא פרויד את דעתו שהנירוזה הפוסט-טראומטית שונה איכותית מנירוזות אחרות וגם חמורה מהן. בדומה לפרויד כך גם קרל אברהם ושנדור פרנצ'י חשדו שנירוזה זו שונה מהותית מן הנירוזות האחרות, אך הם לא הבינו את משמעותה. בתקופתם לא היה מחסור בתיאורים קליניים של הנירוזה הפוסט-טראומטית. מלחמת העולם הראשונה סיפקה אין ספור דוגמאות לכך ופרנצ'י תיעד חומר חשוב בנושא זה.²⁴ לא מקרה הוא שקונגרס בודפסט שנערך ב-1920 הקדיש מקום נרחב לנירוזה זו. בהרצאת הפתיחה אמר פרויד שמתנגדי הפסיכואנליזה משתוקקים להוכיח שנירוזות המלחמה אינה תואמת את תורת היצרים. מושג המיניות אמור להתפרש במקרה זה במובנו הרחב ואין לכלבל בינו לבין המושג הצר של גניטליות הקשורה לאברי המין. אמנם נכון שקיום היצריות לא הוכח לגבי הנירוזה הפוסט-טראומטית, אך הוא גם לא נשלל. מתנגדי הפסיכואנליזה, שתיעובם כלפי הפסיכואנליזה גבר על ההיגיון שלהם, הצהירו כי חקירת הנירוזה הפוסט-טראומטית לא הוכיחה את תוקפה של התאוריה המינית, אך זה אינו שונה מן הטענה שהתאוריה שגויה.²⁵ טיעוניו של פרויד מעידים על חששו שחקר מהות הנירוזה הפוסט-טראומטית עלול לערער את תאוריית היצרים.

נראה כי תלמידיו של פרויד היו אפילו יותר אדוקים מן האפיפיור בדרך שבה טיפלו בנירוזה הפוסט-טראומטית. פרויד בסופו של דבר לא הכחיש שנירוזה זו מעמתת אותנו עם בעיה תאורטית חמורה. הוא גם המשיך לעסוק בה, ואילו ממשיכיו טשטשו את הבעיה. פרנצ'י ניסה לשכנע את עצמו שהנירוזה הפוסט-טראומטית היא נירוזה רגילה לכל דבר. לאחר שתיאר בפרוטרוט את רשמיו הקליניים, פסק: 'מטרתי הושלמה אם הצלחתי להראות לכם שהתמונות שהצגתי בפניכם שייכות לקבוצת שתי המחלות שהגדרתי כחרדה היסטרית והיסטריה קונברסיבית (שיתוקים וחוסר תחושה היסטריים)'.²⁶

22 קומפטון, תאוריית החרדה.

23 פרויד, פסיכואנליזה ונירוזות מלחמה. נירוזה נרקסיסטית על פי פרויד היא מצב נפשי שבו הליבידו קשור אל העצמי ולא אל האובייקט. זוהי לדעתו הדינמיקה במצבים פסיכויים.

24 פרנצ'י, שתי נירוזות.

25 פרויד, פסיכואנליזה ונירוזות מלחמה.

26 פרנצ'י, שתי נירוזות, עמ' 141.

ארנסט סימל דיווח גם הוא בקונגרס בודפסט על חוויותיו הקליניות הקשורות לנירוזות המלחמה. הוא טיפל בחיילים באמצעות פירוש חלומות. לדעתו חלומות אלו היו בגדר נסיונות לטיפול עצמי. הוא לא ראה הבדל בין חלומות הזוועה החוזרים לבין חלומות חרדה רגילים.²⁷ כדי להיות מסוגל לחשוב כך התעלם מסימפטומים בולטים הקשורים לחלומות אלה. גם חוקרים בתחום זה מתקופת מלחמת העולם השנייה לא זיהו בהם גורמים המבדילים אותם עקרונית מחלומות אחרים.²⁸ אברהם קרדינר הוא הראשון, פרט לפרויד, שגילה הבדלים מהותיים בין נירוזה פוסט-טראומטית לבין נירוזות אחרות. הוא תיאר את הסטראוטיפיות של הסימפטומים שאינם סמליים.²⁹ ואולם הוא לא הצליח להבהיר את מהותה ואופייה של החרדה הפוסט-טראומטית.

פרויד ואחרים ראו בנירוזה הפוסט-טראומטית נירוזה שבה הפונקציות של המנגנון הנפשי הושבתו לפתע זמנית בעטיין של נסיבות חיצוניות. המונח שטבע פרויד 'נירוזה אקטואלית' לנירוזה הנובעת מגורמים חיצוניים בהווה, להבדיל מנירוזה המופעלת מתוך עולם הנפש, הוא מונח מבלבל משום שבכל נירוזה ניתן להצביע על מנגנוני הפעלה שמקורם בעולם החיצוני. השאלה היא כיצד השפיעו הנסיבות החיצוניות על המערך הנפשי הפנימי של הפרט. חיילים רבים לחמו באותם תנאים ובכל זאת רק מיעוטם הגיבו בטראומטיזציה. הווה אומר, בני אדם מגיבים כל אחד בדרכו לאירוע חיצוני קשה, בהתאם למבנה הנפשי שלו.

החלוקה שעשה פרויד בין הפסיכו-נירוזות לבין הנירוזות האקטואליות רק מסבכת את הבעיה. עצם המונח 'נירוזה אקטואלית' מצביע על העניין המועט שגילתה הפסיכואנליזה בתופעה. הרי לכאורה במצבים כאלה אין מקום לפשפש הרבה בעולם הפנימי, ואף על פי כן אין מנוס מן המסקנה שהדיכוטומיה בין נירוזה אקטואלית לבין פסיכונירוזה היא מלאכותית. מה שקובע בסופו של דבר הוא לא הגירוי החיצוני כשלעצמו, אלא האופן שבו הוא מתורגם בתוך עולם הנפש האינדיווידואלי בדרך אידיוסיןקרטית.

חרדה וטראומה

במהלך שבעים וחמש השנים שאחרי קונגרס בודפסט לא הצליחה הפסיכואנליזה לבסס תאוריית חרדה העשויה לשפוך אור על תופעות קליניות ותאורטיות מסובכות. בעיה מרכזית בתאוריית החרדה היא משמעות מושג הטראומה. הפסיכואנליזה לא יצרה תפיסה ברורה של מושג הטראומה והיחסים בינו לבין מושג החרדה.

27 סימל, נירוזות מלחמה.

28 גרינקר וספיגל, אנשים במתח.

29 קרדינר, דחק מלחמה, עמ' 201–202.

דיון סנדלר גילה שמושג הטראומה הוכן ופורש על ידי אנליטיקאים שונים בדרכים שונות. הוא סיווג את הגדרותיהם לארבע קטגוריות: (א) טראומה היא אירוע מזעזע ומאיים; (ב) טראומה היא התוצאה הסימפטומטית של אירוע חיצוני מאיים, והדגש הוא על התופעות; (ג) טראומה היא חוויה מכאיבה, תולדה של אירוע חיצוני, והדגש הוא על החוויה הסובייקטיבית; (ד) טראומה היא קריטריון אבחנתי המבדיל את המצב הטראומטי ממצבים פסיכו-פתולוגיים אחרים.³⁰ כשאנו מדברים על טראומה, האם כוונתנו לסיבה או לתוצאה? אם הכוונה לתוצאה, לא ברור כלל אם מדובר בתוצאות הקליניות האובייקטיביות, המתבטאות בסימפטומים נראים לעין, או לחוויה סובייקטיבית. כמו כן לא ברור כלל אם מקור הגירוי לטראומה הוא בהכרח חיצוני, או נובע אולי ממקור פנימי, תוך-נפשי. האם האירוע, חיצוני או נפשי, חייב להיות אקוטי, או עשוי להיות גם בעל אופי כרוני, מתמשך? האם אירוע מצטבר יכול להיחשב לטראומה?³¹ העמימות סביב מושג הטראומה אינה מאפשרת להגדיר ולהפריד סיבות ותוצאות ספציפיות למצב הקליני הזה ועל כן המושג אינו נותן הסבר סביר לתופעות מדעיות. מושג מדעי הוא בעל משמעות רק כאשר הוא מצליח להבהיר תופעה כלשהי בדרך המבדילה בינה לבין תופעות אחרות.

על מנת להבין את טבען האמתי של הנירוזה הפוסט-טראומטית והטראו-מוטיציה יש להגדיר מהי טראומה במסגרת של תאוריה ברורה על מהות החרדה. סנדלר ניסה לפתור את הבעיה על ידי מציאת מכנה משותף בהגדרה ובגישה כלפי המושג, אך בכך רק עקף את הבעיה של היעדר קשר ברור בין טראומה לבין חרדה.³²

הדרך הלא ממוקדת והעמומה שנקטו פרויד ותלמידיו כלפי מושגי הטראומה והחרדה, היא תולדה של כישלונם בחקירת יחסי הגומלין בין שתי הישויות הללו. עבודתו המאוחרת של פרויד בנושא זה התנהלה בשני נתיבים – הנתיב הביולוגי והנתיב הנפשי. פרויד הגדיר טראומה לפי הדגם הביולוגי כגירוי חיצוני שהאגו אינו מסוגל להתמודד אתו. באופן בלתי תלוי במודל הזה פיתח פרויד שתי תאוריות על החרדה וזיהה שני מקורות שונים לתופעה זו. האחד – אירוע נפשי בעל אופי טראומטי, דהיינו גורם לחרדה בלתי נשלטת ועל כן בעלת אופי פתולוגי. קיים אפוא קשר ישיר וסיבתי בין האירוע לבין החרדה. החרדה מהקטגוריה השנייה היא חרדה מאותתת, המזהירה מפני האיום שבחזרה על חוויית האירוע הטראומטי שהתרחש בעבר. חרדה זו היא בעלת אופי פונקציונלי, שכן היא פועלת להגנה על האגו מפני סכנות.³³ בשלב מאוחר יותר נראה היה שפרויד מעדיף לראות בשתי החרדות המתוארות חרדה אחת בעלת פני ינוס,

30 סנדלר, קשרים.

31 ח'אן, טראומה מצטברת.

32 סנדלר, קשרים.

33 חרדת האיתות ממלאת פונקציה בשירות האגו.

שהפן האחד שלה הוא הציפיה לטראומה והפן השני – חזרה על טראומה בדרך מרוככת.³⁴

האם שתי תאוריות החרדה של פרויד מוציאות זו את זו או שמא ניתן לאחד אותן?³⁵ מהו ההבדל המהותי בין נירוזה פוסט-טראומטית לבין נירוזה רגילות, ואיך אפשר להסביר את ההבדל הזה במושגים אנליטיים? האם ניתן להגדיר את מושג הטראומה באופן ספציפי יותר? היש הבדל בין חרדה טראומטית בהתפתחות הרגילה של החיים לבין החרדה בהקשר של הנירוזה הפוסט-טראומטית? האם ניתן לראות בחלום הפוסט-טראומטי תופעה פתוגנומונית, דהיינו בעלת אפיון פתולוגי ספציפי לנירוזה הטראומטית, המאפשר הבנה טובה יותר של הטראומטיזציה? ליאו רנגל עמד על כך שפרויד מעולם לא נסוג מדעתו הקודמת וגם לא פתר את הבעיה לשביעות רצונו, הוא השאיר את השאלה פתוחה, ואילו תלמידיו התעלמו ממנה כליל. בניסיונו לאחד את שתי התאוריות טען רנגל שהחרדה היא תמיד חרדת איתות המזהירה מפני טראומה נפשית ומהווה תגובה לעצם קיומה. התגובה נעה משחרור ליבידו בדרך נשלטת עד לפריקה מוגברת של ליבידו המשרדת חוסר שליטה וחוסר ישע. לפי רנגל, חרדה היא תגובה טראומטית של חוסר אונים בעבר ובהווה העוברת דרך המסננת של האגו הקולט, המעבד, המגיב והצופה קדימה. פוטנציאל טראומטי וחרדה נשלטת על פי רנגל, דרים כל העת ככפיפה אחת.³⁶ התאוריה של רנגל מעולם לא אוששה קלינית. הניסיון עם מטופלים פוסט-טראומטיים מעיד דווקא על ההפך. תגובותיהם הטראומטיות מפקיעות את השליטה מידי האגו, ואנו עדים לקריסת מערכות פסיכו-פיזיולוגיות. התזה של רנגל אינה מצליחה להבהיר את משמעות הטראומה מבחינה קלינית.

קליפורד יורק, בניסיון לפתור את חידת הקשר בין איתות של חרדה לבין חרדה טראומטית, סרטט קו התפתחותי של חרדה. בתחילת החיים ישנו גירוי גופני לא ממוקד, והחרדה קיימת כגירוי נפשי חודרני שקשה להתגונן מפניו. עם התפתחות האגו לקראת בשלות נוצרת חרדת האיתות הנתונה לשליטתו. כאשר מתרחשת נסיגה למצבים פרימיטיביים של חוסר אונים נפשי הילד חווה חרדה טראומטית, אך זו הפיכה בדרך כלל ומשתנה במהירות ומשום כך אינה נחווית כטראומה.³⁷ לעומת זאת בהפרעות נפשיות קשות אין נוצרת חרדת איתות המאפשרת שליטה של האגו על ההתפתחות של חרדה טראומטית. מכל הנאמר לעיל ברור שיורק מגדיר טראומה בשתי דרכים שונות, אך השאלה היא כיצד הוא מבדיל בין ההפיכות של המצב הטראומטי אצל הילד שאינו מפתח תחושה טראומטית לאורך זמן לבין אי-ההפיכות של טראומה 'אמתית'. האם הגורם

34 פרויד, הרצאות חדשות.

35 רנגל, ניסיון נוסף.

36 שם.

37 יורק ואחרים, חרדה.

להבדל זה טמון בעצמת הטראומה, במידת עמידותם של מנגנוני ההגנה בפני מצב הדחק או שמא בגורם נוסף? יורק טוען שבנירוזה הטראומטית האגו לא רק מוצף בחרדה חודרנית, אלא מוכה מכה ניצחת כתוצאה משטף הגירויים. כיצד נגדיר תוצאה קשה זו במונחים פסיכו-פיזיולוגיים ופסיכו-פתולוגיים?

תלמידיו של פרויד רק הגבירו את המבוכה סביב הנושא. במרוצת הזמן נוספו הגדרות למושג הטראומה. דוגמה לכך היא טראומה רטרוספקטיבית, כזאת הניתנת לאבחנה רק בדיעבד. דוגמה אחרת היא טראומה מכסה – טראומה לא משמעותית המכסה על טראומה משמעותית. בספרות מופיעות גם טראומות אחרות – טראומה שקטה וטראומה של זעזוע. הגדרות ותיאורים אלה של טראומות עמומות מבחינה מדעית ומחזירים אותנו אל דבריו של קון בעניין ריבוין של הגדרות מדעיות המעיד על מבוכה ומצב טרום-משברי במדע. חרדה וטראומה הם אמנם מושגי יסוד, מעמודי התווך של הפסיכואנליזה הקלינית, אך נדמים כעמודים מטים ליפול.

אני סבור כי לטשטוש של תאוריית החרדה והטראומה יש משמעות לא מודעת, והמניע לכך הוא הצורך בעמימות באשר לשאלה אם טראומטיזציה היא תהליך הסותר את תורת היצרים. הקהילה הפסיכואנליטית המשיכה את חוסר ההחלטיות של פרויד בעניין זה. העיסוק בחרדה המוניסטית האחת חושף את הקושי סביב מהות החרדה הפוסט-טראומטית. טראומטיזציה אינה מוסכרת על ידי עקרון העונג ומאיימת לסתור אותו. העמימות בהגדרות היא תוצאה לא מודעת של הקושי של הקהילה המדעית להניח את קיומם של תהליכים נפשיים הסותרים את תאוריית היצירות.

חסימות בהתפתחות תורת החלום

הבה נחזור להשפעה של המצב היוצא דופן של החלום הפוסט-טראומטי על התפתחות תאוריית החלום. אם נתבונן בהתפתחות תאוריית החלום במהלך מאה השנים האחרונות, נוכל לומר שרק מעט התחדש בתחום זה. אף על פי שפרויד עצמו תיקן מספר תיקונים בתורת החלום שלו, כפי שעשה גם בתחומים אחרים של הפסיכואנליזה, הוא נאלץ להודות שאלה לא הוסיפו הרבה על הידע הקודם.³⁸ בספרו 'חידוש העניין בחלום' כותב רוברט פליס: 'תלונתו של פרויד על חוסר עניין מדעי בתורת החלום ידועה היטב. פרויד האשים אותנו שאנו נוהגים כאילו אין לנו עוד מה לחדש בעניין החלום, כאילו הנושא הוא בבחינת תם ונשלם'.³⁹ הערה זו עדיין רלוונטית היום. אף על פי שנכתב הרבה על מקומו של האגו בחלום, על החלום כדרך לתקשורת, על הקשר בין תאוריית החלום

38 פרויד, הרצאות חדשות, עמ' 8.

39 פליס, התעוררות, עמ' 11.

הפסיכואנליטית והפסיכופיזיולוגיה ועל החלום כמכשיר טיפולי, הרי הבנתנו באשר למהות החלום כמעט לא התפתחה מאז 1900. הדברים אמורים בעיקר לגבי תפקיד החלום ומנגנוניו. הפסיכואנליזה לא הגדירה מחדש את תפקיד החלום הגדרה שתכלול גם את ילדיו החורגים – חלום הזוועה והחלום הפוסט־טראומטי החוזר. חלומות אלה אינם אלא דוגמה פרטית לאבסורד שבראיית מילוי המשאלה כפונקציה היחידה של החלום. במקרים רבים אין בכוחה להסביר אפילו את החומר העולה מן החלומות הרגילים. אנגל גרמה הציע דגם חלופי. הוא שלל את תקפותה של תאוריית המשאלה והציע במקומה את תאוריית הטראומה,⁴⁰ אלא שגם כאן מדובר בתאוריה מוניסטית. כיום שוררת הסכמה ששפת החלום מייצגת את הפונקציות האינטגרטיביות של האגו ושל העצמי. השקפה זו מבוססת על הניסיון האנליטי וכן על המחקר בתחום מניעת החלום.

דגם כוללני ורב תכליתי של החלום דרוש מן הסיבות הבאות: ראשית, החלום הפוסט־טראומטי אינו יכול להיכלל בתאוריה המוניסטית – לא ייתכן יוצא מן הכלל לתאוריה מדעית; שנית, התאוריה האנליטית מבוססת על מטה־פסיכולוגיה רב תכליתית. מטה־פסיכולוגיה היא מערכת של הנחות יסוד שעליהן מבוססת התאוריה הפסיכואנליטית. פנחס נוי הראה שהייחודיות של תחום הדעת הפסיכואנליטי לעומת שיטות פסיכולוגיות אחרות היא בהיותו מבוסס על מערכת של הנחות יסוד הכוללות כמה מודלים המשלימים זה את זה. תאוריות המבוססות על מודל יחיד אינן מסוגלות להסביר מגוון רחב של תופעות.⁴¹ אולם הפסיכואנליזה בעלת המודלים הרבים לא אימצה את העיקרון הזה בקשר לתופעת החלום. תורת החלום נשארה תורה מוניסטית, שאינה מסוגלת להכיל ולהסביר את כל התופעות הקשורות בחלימה.

מודל רב תכליתי דרוש לפסיכואנליזה גם בגלל מבנה האישיות. רוברט ולדר הדגים את עקרון הרב תכליתיות באופן הבא: פרויד תיאר את החרדה מכיוון האגו והאיד כאחד. ההסתכלות הדו־צדדית הזאת מעלה את ההשערה שתופעה אחת עשויה להיות רב תכליתית ועל כן אימץ את הרב תכליתיות על בסיס אוניברסלי.⁴² כך נהפכה הרב תכליתיות לנכס צאן ברזל בפסיכואנליזה.

לסיכום, הצורך במודל רב פנים נובע מכמה סיבות: (א) הקושי להסביר את החלום הפוסט־טראומטי בלעדיו; (ב) המבנה של התאוריה הפסיכואנליטית; (ג) מבנה האישיות.

כיצד עלינו לפרש את הנטייה למוניזם, העומדת בסתירה למבנה של הפסיכואנליזה? כיצד נסביר את הנטייה של פרויד וממשיכיו להתכחש לבעיה של חלומות הזוועה או להימנע מלעסוק בהם? ברצוני להעלות השערה שאינה אמורה לספק הסבר מוניסטי, דבר העשוי לסתור את רוח הדברים שהובאו עד כה.

40 גרמה, פסיכואנליזה של חלומות.

41 נוי, מטה־פסיכולוגיה.

42 ולדר, תאוריית המשחק.

כנאמר, תאוריית החלום לא עברה שינוי של ממש על ידי פרויד וממשיכיו. הם ראו בתאוריה המקורית את גולת הכותרת של הפסיכואנליזה;⁴³ זאת משום שפרויד עצמו ראה אותה כך. החשש מפני תיקון התאוריה בא לידי ביטוי בתגובתו של פרויד: 'הבה נעזוב את הנושא האפל הזה'.⁴⁴ חרף העובדה שפרויד המריץ את תלמידיו להמשיך ולחקור במשמעות החלום, הוא העביר את המסר הסמוי שאל להם לעשות זאת משום שהמלאכה הושלמה. הקושי של פרויד להתייחס לחלום הפוסט־טראומטי השפיע ללא ספק על ההתפתחות של חקר החלום. הקפיאה על השמרים בתחום זה מקורה בהימנעות מדיון בלתי תלוי בתאוריית החלום, הימנעות שנמשכה גם אחרי שהסתירות הקשורות לתחום הטראומטי עלו אל פני השטח. בניסיון להסביר את הכמיהה לשמר אלמנט מוניסטי במסגרת של תאוריה פלורליסטית, אפשר להצביע על קונפליקט בין הנטייה למחקר אובייקטיבי, בלתי תלוי, לבין הכמיהה הנפשית לאיחוד ולאחדות.

פרויד וממשיכיו סרבו לוותר על הגישה המוניסטית אף על פי שעמדה בסתירה לדרך חשיבתם בעניינים אחרים. כמדען מעשי ואינדוקטיבי הכיר פרויד בכך שקיימת דיסהרמוניה מסוימת בכל תאוריה לרבות התאוריה שלו, אך למרות הכל קיננה בו משאלה מוצנעת להוציא אל הפועל את משאלת הלב הפילוסופית והאסתטית לאחדות הרמונית של המדע. הצורך הזה בהרמוניה והחיפוש אחר האחדות, אחר המתודה ההוליסטית, מבטא את הצורך הפסיכולוגי של מקצת המדענים וגם של מקצת הפילוסופים ומתקיים בד בבד עם ההשתוקקות למחקר אובייקטיבי שאינו נותן מקום למשאלות חבויות. ייתכן שהשסע הזה חושף את הסיבה העמוקה לבידוד של תאוריית חלום מוניסטית במסגרת של שיטה פלורליסטית. אין מנוס מן המסקנה שהבעייתיות שהחלום הפוסט־טראומטי והנירוזה הפוסט־טראומטית יצרו היא הסיבה העיקרית שפרויד שינה את תורת היצרים. יצר המוות אמור היה לפתור בעיה זאת בעקיפין, אך הנסיון לא עלה יפה.

מכל הנאמר לעיל יש מקום להסיק את הדברים הבאים: עד היום לא פותחה תאוריה ברורה שבכוחה להסביר את מהות החרדה הטראומטית. משמעות הנירוזה הפוסט־טראומטית ותפקיד החלום הפוסט־טראומטי אינם ברורים. הנירוזה הפוסט־טראומטית לא עברה אינטגרציה אל תוך תורת החלום. עדיין אין בידינו הגדרה מדעית למושג הטראומה. ההתפתחות של תורת החלום נחסמה בעטיו של הקושי של פרויד ותלמידיו להתייחס ליוצא מן הכלל בתאוריית החלום וחסמה התפתחויות מדעיות חדשות (פתוח גישה אינטגרטיבית לחלומות).

43 פרויד, פירוש חלומות. תוכנה מסוג זה נופלת בגורלו של אדם רק פעם בחייו (פרויד, הרצאות חדשות, עמ' 7). הוכחה נוספת להערכתו של פרויד את פירוש החלומות ניתן למצוא אצל הנ"ל, תאוריית החלומות. פרויד מתאר את תאוריית החלום כארץ חדשה, כתגלית שאינה ניתנה להשוואה עם שאר הידע שלנו בתחום הפסיכואנליטי.

44 פרויד, מעבר, עמ' 99.

שיתוק מדעי זה גרם לאי־יכולת ההמשגה של הנירוזה הפוסט־טראומטית והחלום הפוסט־טראומטי. כל אלה תרמו לאי־היכולת לפענח את החידה של מהות החרדה. סיבה נוספת להתפתחות הבעייתית של מחקר החלום הפסיכואנליטי הייתה המסר הסמוי של פרויד שלפיו תאוריית החלום שלו מושלמת ואל לתלמידיו לגעת בה. שאלת החלום הפוסט־טראומטי הלא פתורה והקושי לעסוק ביוצאים מן הכלל גרמו לשורה ארוכה של בעיות התפתחותיות בפסיכואנליזה.

אם כוונתו של פרויד הייתה להרחיב את ההבנה של תופעות אנליטיות באמצעות תאוריה של יצר המוות, הרי שכשל במשימתו. האלם של יצר המוות שיקף את אי־היכולת להרחיב את תחומה של הדיסציפלינה והביא אותנו למבוי סתום, ואף על פי כן, יצר המוות, כפי שהוצג על ידי פרויד, השיג מטרה אחרת, נסתרת. הוא מנע את הוכחת חוסר התקפות של תורת היצרים.

יצר המוות מעולם לא הוכח על ידי פרויד אך גם לא נשלל. כל מה שלא תאם את תורת היצרים מצוי בתחום יצר המוות, והואיל והוא אילם, אין מקום לטעון שאינו שייך לתורת היצרים. נכון שמרבית תלמידיו של פרויד דחו תאוריה זו, אך הם גם קלטו את המסר שההתנגדות היא לגיטימית, שכן פרויד סבר שהתאוריה של יצר המוות היא ספקולטיבית ובכך נתן 'גיבוי' להתנגדות של כמה מתלמידיו לרעיון. ממשיכיו מימשו את הרעיון הרבה מעבר למה שפרויד ציפה וטענו שכל תופעה נפשית חייבת להיות מוסברת על פי תורת היצרים, ועל כן, הואיל ודבר לא שונה בתאוריית החלום המוגנת על ידי יצר המוות, היא לא עלתה בקנה אחד עם פסיכולוגיית האגו וגם לא עם התאוריה של יחסי אובייקט, ואף על פי כן נותרה בעינה עד להופעת פסיכוליית העצמי. באופן פרדוקסלי עזרה התאוריה של יצר המוות לשמר את ההשקפה המוניסטית של החלום.

חרף כל הנאמר על אודות יצר המוות הספקולטיבי, טענתו של פרויד שהוא אילם זוכה למשמעות של ממש כאשר היא מתחברת לתפיסה חדשה של הטראומה. אפשר לראות את החלום הפוסט־טראומטי כאב טיפוס של יצר המוות, שבו משתקף המוות הנפשי. הנפש הפועלת במעגלים סגורים, ללא דינמיקה, בלי לייצר תהליכים ראשוניים מצויה במעין מוות זמני, יצר המוות בזעיר אנפין. זהו הקטבולזם ברוחו של פרויד. התיאור הזה מגדיר את הגבולות בין מצב טראומטי לבין טראומה של ממש.

טשטוש רעיון הטראומה, כפי שהדגמתי, מייצג סימפטום מדעי. הוא נובע מהקושי להסביר תופעות בעייתיות מבחינת התאוריה האמורה להישמר בכל מחיר.